

QASHQADARYO VILOYATI AHOLI MANZILGOHLARI NOMLARINING SHAKLLANISHI VA HUDUDIY XUSUSIYATLARI

Eshboyev Bexzod Tojiyevich

g.f.f.d. dotsent

Jo'rayeva Zebo Xolmirza qizi

Qarshi davlat universiteti talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10840039>

ANNOTATSIYA

Maqolada toponimlar shakllanishining hududiylik xususiyatlari aholi manzilgohlarining ayrim turlarini yoritish asosida ta'riflangan hamda ularning geografik-etimologik jihatdan shakllanishi bayon etilgan, aholi punktlari nomlarining tabiiy geografik xususiyatlari asosida tasnifiy birliklari ajratilgan.

Kalit so'zlar: hududiylik, geografik nom, aholi manzilgohlari nomlari.

KIRISH.

Kishilar biror hudud haqida aniqroq tassavvur hosil qilishi uchun eng avvalo shu hududning geografiasini bilishi zarur bo'ladi. Har bir hudud o'ziga xos geografik jihatlari bilan boshqasidan farq qiladi hamda shu jihatlar asosida ularga ta'rif beriladi. Har qanday geografik obyektning toponimik jihatdan o'rganilishi uning hududidan boshlanadi. Aholi manzilgohlarining hozirgi hududiy ko'rinishlari uzoq tarixiy davrlar davomida turlicha kechgan kurashlar va turli omillar ta'sirida shakllandi. Shunday qilib, hudud, bir tomondan, obyektiv borliqning asosi, aholisini siyosiy va ijtimoiy-ma'naviy jihatdan birlashtirib turuvchi muayyan yer maydoni, ikkinchi tomondan hududlar iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotining muhim omili sifatida qatnashadi [1].

Hudud, avvalombor, davlat yoki ma'muriy-geografik birlik yurisdiksiyasiga kirgan yer maydoni bo'yicha chegaralangan qismi [4; 26-b.]. Hudud nafaqat yuridik, balki kishilik jamiyatining turli maqsadlarda ajratilgan yer yuzasi qismi sifatida ham qaralishi mumkin. Dastlab tumanlarning nomlarini tabiiy geografik jihatlari hududiylik asosida tahlil etganda, eng avvalo ularning (viloyatlar bo'yicha) geografik joylashuvi va nomlaridagi tabiat komponentlariga (suv, o'simlik va hayvonot dunyosi, tuproq, iqlim, ob-havo xususiyatlari, tog' va relyef tuzilishi) e'tibor qaratildi (jadvalga qarang). Atoqli olim V.A.Nikonov tabiat obyektlarining nomlari shaharlar nomlariga nisbatan ancha to'g'ri, barqaror ekanligini alohida ta'kidlaydi: «Obyektning tabiiy

xususiyatlarini aks ettiruvchi nomlarning bir qismi rivojlanishining dastlabki bosqichlarida ustun bo‘ladi va tabiat ustidan insonlar hukmronligining ortishi bilan kamayadi» [5; 117-b.]. Qashqadaryo viloyati aholi manzilgohlari nomlarining tabiiy geografik xususiyatlari quyidagi jadvalda o‘z aksini topgan deyishimiz mumkin.

1-jadval.

Qashqadaryo viloyati aholi manzilgohlari nomlarining tabiiy geografik xususiyatlari asosida tasnifiy guruhleri

№	Tasnifiy guruhleri	Tuman nomlari
I.	Tabiiy geografik xususiyatlari asosiga ko‘ra bosh guruhi	Kitob, Ko‘kdala, Yakkabog‘, G‘uzor, Qamashi, Shahrisabz, Qarshi, Kasbi, Koson (10 ta)
1	<i>Ariq</i> terminining o‘zgargan shakli asosida shakllangan guruhi:	Bo‘zariq (2 ta)
2	<i>Ob</i> termini asosida shakllangan guruhi:	Kitob (1 ta)
3	<i>Bog‘</i> termini asosida shakllangan guruhi:	Yakkabog‘ (1 ta)
4	<i>Dala</i> termini asosida shakllangan guruhi:	Ko‘kdala (1 ta)
5	<i>Jar</i> termini asosida shakllangan guruhi:	Jarqishloq (6 ta)
6	<i>Rang</i> bilan bog‘liq so‘zlar asosida shakllangan guruhi:	Ko‘kdala, Shahrisabz (2 ta)
7	<i>Suv</i> termini asosida shakllangan guruhi:	Kitob, G‘uzor (2 ta)
8	<i>Sho‘r yer</i> so‘zining o‘zgargan shakli asosida shakllangan guruhi:	Sho‘rquduq (3 ta)

Izoh: jadval adabiyot va fond manbalari asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Biz quyida Qashqadaryo viloyati aholi manzilgohlari nomlarining tabiiy geografik xususiyatlarini sharhlashidan boshlashni vazifamiz deb bildik.

Dastlab Qashqadaryo viloyatining ma‘muriy qishloq tumanlari nomlanishidagi tabiiy geografik xususiyatlari fikrlashni lozim topdik.

Shahrisabz Qashqadaryo viloyati tarkibidagi shahar va tuman nomi. Ilmiy manbalarda shahar so‘ziga quyidagicha ta‘rif berilgan: aholisi, asosan, sanoat, savdo, shuningdek, xizmat ko‘rsatish, boshqaruv, fan va madaniyat sohalarida band bo‘lgan yirik aholi manzilgohi. Shahar atrofidagi aholi punktlari uchun ma‘muriy va madaniy markaz bo‘lishi bilan birga, ularning joylashishi va o‘shishiga ham katta ta‘sir

ko'rsatgan. Mutaxassislar shahar so'zini sanskrit tilida "*podshoh qarorgohi*" degan ma'noni anglatadi deyishgan. Qadimda O'rta Osiyoda shahar maqomiga erishish uchun, unda kamida hunarmandchilikning 32 turi rivojlangan bo'lishi talab qilingan. Shu nuqtai nazardan qaraganda, har bir shaharning o'z qiyofasi, qismati va tarixi bor. Shahrisabz ham bundan mustasno emas [6; 69-b.].

Zahiriddin Muhammad Bobur "Boburnoma"da Keshning Shahrisabz deb atalishining sababi shunday izohlangan: "*Bahorda sahrosi va shahri va bomi va tomi xo'b sabz bo'lur uchun Shahrisabz ham derlar*". Janubiy So'g'dning uch ming yillik tarixga ega bo'lgan bu shahri qadimda Kesh deb atalgan va XVI asrdan keyin Shahrisabz nomini olgan. Shahrisabz dastlab Kesh shahrining norasmiy, xalqona nomi bo'lgan. Keyinchalik, shaharning go'zal tabiati uning nomini asosiy nomga aylanishiga sabab bo'lgan [3; 699-b.]. Kesh X-XI asrlarda "*Qubbat ul-ilm val-adab*" nomiga sazovor bo'lgan. Xusrav Dehlaviy, Mirzo Bedil va Mirzo G'olib kabi buyuk sharq allomalarining ota-bobolari Keshda tug'ilgan.

Mahmud ibn Vali (XVII asr) o'zining "Bahr al-asror" ("Sirlar dengizi") asarida Shahrisabzni quyidagicha ta'riflagan: "*Kesh – Movarounnahr shaharlaridan biri, yamyashil bog'lari va ko'zga quvonch baxsh etuvchi gulzorlari tufayli u hozir Shahrisabz nomi bilan shuhrat topgan. U jahondagi eng chiroyli shaharlaridan biri hisoblanadi, iqlimi juda yaxshi va diltortar...*" [2; 14-b.]. Kesh – qadimgi So'g'd davlatining eng muhim shaharlaridan biri sifatida mavqeyga ega bo'lgan.

Ingliz olimi Makvart Xitoy tarixiy manbalariga asoslanib, Kesh shahri XII asrda qurilgan deb yozgan. Kesh nomi ko'plab tarixiy manbalarda uchraydi.

Arab sayyohi Yoqut Hamaviy yozishicha, mahalliy aholi shaharni Kiss deb atagan. Rus olimi V.V.Bartold ma'lumotlariga ko'ra, shahar nomini Kish tarzida talaffuz qilish to'g'ri bo'ladi. T.Nafasovning yozishicha, kesh so'zi qadimiy eroniy tillarga mansub, uning qo'llash areali ancha keng va "suv oqimi, oqim" ma'nolarini anglatadi. 2002 yili Shahrisabz shahri va undagi madaniy meros obyektlari Xalqaro YUNESKO tashkiloti qarori bilan Jahon madaniy merosi ro'yxatiga kiritilgan. 1926 yildan Shahrisabz shahri – tuman ma'muriy markazi [7; 118-119 b.]. Demak, tuman nomi dastlab shahar nomi bo'lgan va keyinchalik tuman nomiga ko'chgan.

Qashqadaryo viloyati tumanlaridan biri Kitob tumani yozma manbalarda XVIII asrdan qayd qilinsa ham, qadimiy nom, chunki shaharga asos bo'lgan qal'a, qo'rg'on uzoq tarixga ega. Mahalliy aholi fors-tojikcha *kift+i+ob* (daryo usti, oqar suv yuqorisi) izofa birikmasidan izohlashadi: *kift+i+ob – kiftob – kitob*. Bu izoh shaharga asos bo'lgan qo'rg'onning joylashganini isbot sifatida ko'rsatadi. Shu izoh bir qancha publitsistik, ilmiy, badiiy, tarixiy asarlarda ham qayd etilgan. Sug'd tiliga mansub nom: *kat+ob/ kat+i+ob – suv (daryo) bo'yidagi qo'rg'on (qishloq, shahar)* [8; 74-75 b.]. Darhaqiqat, Kitob qo'rg'oni Oqsuv daryosining o'ng qirg'og'ida joylashgan. Kitob

1926 yildan tuman markazi, 1976 yil shahar maqomini olgan. Kitob Qashqadaryo viloyati tarkibidagi shahar va tuman nomi. Kitob dastlab shahar nomi bo'lgan keyin tuman ham shu nom bilan atalgan. Tuman nomining bilimlarni saqlash hamda tarqatish ijtimoiy-siyosiy, ilmiy, estetik qarashlarni shakllantirish vositasi va tarbiya quroli bo'lgan kitobga aloqasi yo'q. Ayrim toponimik adabiyotlarda tuman nomiga tojikcha, kitf – “yelka” va ob – “suv” so'zlari asos bo'lgan deyilgan. Shahar atrofidagi baland Hisor va Zarafshon tog'lari suvayirg'ich vazifasini bajarganligi uchun, shaharga Kiftob nomi berilgan bo'lishi mumkin. Keyinchalik, joy nomlarining tejalish qonuniyatiga ko'ra, nom Kitob shakliga o'zgargan [9; 28-b.]. T.Nafasov yozishicha, shahar Oqdaryo qirg'og'ida joylashgan va uning nomi Kitob. U so'g'dcha so'z bo'lib, kat – “qo'rg'on, qishloq” demakdir. Bu so'zning so'nggi ma'nosi qishloq, shahar. Katob – daryo bo'yidagi qo'rg'on yoki suv bo'yidagi qishloq, shahar ma'nosini anglatgan. Yangi paydo bo'lgan aholi manzilgohining daryo yonida joylashganligi, uning nomlanishida belgi vazifasini bajargan. Nom qo'llanish jarayonida qisman transformatsiyalashgan va hozirda tushunarli bo'lgan Kitob shaklida saqlanib qolgan [11; 42-46 b.]. Kitob arabcha so'z va u IX asrdan o'zbek tiliga o'zlashgan. Shahar nomi esa IX asrdan oldin yaratilgan, u eroniy tillarga tegishli nom. Turli tillarga mansub nomlar davrlar o'tishi bilan shakliy o'xshashlik kasb etishi mumkin. Shuning uchun, uzoq tarixga ega bo'lgan nomlarni izohlashda juda ehtiyot bo'lish kerak, agar nomning asl shakli tiklansa, ma'nosini aniqlash oson kechadi. Kitob o'rta asrlarda G'arb bilan Sharq mamlakatlarini bir-biriga bog'lagan yirik karvon yo'li yoqasida, Samarqand va Shahrisabz (Kesh)ga yaqin joylashganligi uchun yirik shaharga aylangan [10; 51-57 b.].

G'uzor tuman sifatida 1926 yil tuzilganligi, tuman markaziga esa shahar maqomi 1977 yil berilganligi bilan tavsiflanadi [6, 70-b]. Qadimgi turkiy toshbitiklarda Huzor/Xuzar/Xazar tarzida bitilgan nomning tarkibi, ma'nosi, qaysi tilga mansub so'zligi noaniqroq. Muhimi – bu nomning Huzor/Xuzar/Xazar tarzida V-VII asrlarda qadimgi turkiy yodnomalarda bitilganligi va turkiy xalqlar yashaydigan eng chekka hududdagi shahar nomi sifatida izoh berilganligidir. Xalq rivoyatlarida turlicha izohlanib keladi: xuk+zor – cho'chqa yo'llari bo'lgan joy. Yoki mo'g'ulcha gazar (tal gazar) – cho'l, dasht joy; xol -gazar eng chekka joy. Bu izohlarning barchasini ilmiy izoh deb bo'lmaydi. G'uzor nomi turkiy xazar etnonimi bilan bog'liq bo'lishi haqiqatga yaqinroq. Xazar/hazar – qadimgi turkiy qabila, xalq nomi. Xazar/hazar – qabilalar ittifoqi yaqin o'tmishda Afg'oniston hududida yashaganligi ma'lum. Kavkazda – Kaspiy dengizi atrofida o'tmishda Xazar davlati bo'lgan. Kaspiy dengizi Xazar dengizi deb ham atalgan. O'zbekistonning turli tuman va viloyatlarida Xazara, G'azara, G'azira, Hazira, Hazora, Hazara kabi tovush qiyofasida farqlanadigan qishloq nomlari bir nechta. Shu nomlar ham G'uzor nomi bilan otdosh (adash) xususiyatiga ega. Qadimgi turkiy qabila, xalq nomidan G'uzor nomi yaralgan [4, 33-b].

G‘uzor - Qashqadaryo viloyati tarkibidagi shahar va tuman nomi. Tuman hududi viloyatning janubi-sharqida, Qashqadaryoning o‘rta oqimida, G‘uzordaryo havzasidagi adirlar va tog‘ oldi tekisliklarda joylashgan.

To‘ra Nafasovning yozishicha, qadimgi turkiy toshbitiklarda Xuzor, Xuzar, Xazar tarzida bitilgan nomning tarkibi, ma‘nosi va qaysi tilga mansubligi aniqlanmagan. Demak, nom qo‘shimcha etimologik tadqiqotlarni talab qiladi.

Ayrim mutaxassislarning fikricha, G‘uzor nomi V-VII asrning qadimgi turkiy manbalarida uchraydi va turkiy xalqlar yashaydigan eng chekka hududdagi shahar nomi sifatida tilga olingan. Nomning asl ma‘nosi aniq bo‘lmaganligi bois, mahalliy xalq orasida uning turli xalqona talqinlari mavjud. Ularning ko‘pchiligi afsona va rivoyatlar bilan bog‘liq holda yaratilgan. Masalan, tojikcha, xuk – “cho‘chqa”, zor – “ko‘p”, ya‘ni, cho‘chqa ko‘p yashaydigan joy; mo‘g‘ulcha, gazar – “cho‘l, dasht” va hokazo [12; 616-624-b.]. Nomning bunday talqinlari soxta etimologiyadan boshqa narsa emas. G‘uzor nomining ko‘plab talqinlari orasida eng yaqini, g‘uzor nomining paydo bo‘lishi turkiy xazar etnonimi bilan bog‘liq bo‘lgan izohlar degan edi T.Nafasov. Xazar yoki hazar – qadimiy turkiy qabila, ular yaqin o‘tmishda Afg‘oniston, Eron, Kaspiy dengizi atrofida yashagan.

Tarixiy manbalardan ma‘lumki, bir vaqtlar Kaspiy dengizi Xazar dengizi deb ham atalgan. O‘zbekistonning turli mintaqalaridagi Xazara, G‘azara, G‘azira, Hazira kabi aholi punktlari nomlarining kelib chiqishi xazara etnik guruh nomi bilan bog‘liq bo‘lishi mumkin. Ma‘lumki, nom qancha qadimiy bo‘lsa, uni to‘g‘ri izohlash, to‘g‘ri talqin qilish shuncha qiyin bo‘ladi. Chunki, vaqt o‘tishi bilan toponimning shakl-shamoyili, talaffuzi, ma‘no-mazmuni ma‘lum darajada o‘zgarishi mumkin. Tuman ma‘muriy markazi – G‘uzor shahri (1977 yildan). G‘uzor etimologiyasining kelib chiqishi va tarixi ko‘pchilikni qiziqtirishi tabiiy. Uning kelib chiqishi va mazmuni haqida yozma manbalarda aniq ma‘lumot deyarli uchramaydi. Biroq bir qancha faraz va taxminlar mavjudligini alohida ta‘kidlash joiz. G‘uzor qadimda karvonlar to‘xtab o‘tadigan joyda joylashgani uchun, mahalliy xalq tilida “guzar” deb yuritilgan, binobarin, shu so‘zdan olingan, deyiladi [13; 51-b.]. Ilmiy nuqtai nazardan esa, hozirgi buryat, mo‘g‘ul tillarida guzar – yer, tuproq, yer yuzi; yozma mo‘g‘ul tilida – gadzar, xalxa tilida gadzar – yurt, o‘lka, mamlakat ma‘nosini anglatgan.

1878-yilda G‘uzor shahrida bo‘lgan rus ofitseri I.A.Yavorskiyning yozishicha, G‘uzorning janubiy tomoni qadimda qalin to‘qayzor bo‘lib, unda yovvoyi hayvonlar, ayniqsa, huk (yovvoyi cho‘chqa) ko‘p bo‘lgani uchun bu joylarning nomi hukzor deb yuritilgan. Hukzor so‘zi asrlar osha “huzor” shaklida talaffuz qilinadigan bo‘lgan [14; 239 b.].

Xulosa.

Qashqadaryo viloyati hududi turli xil tabiiy geografik sharoitga egaligi bilan tavsiflanadi. Avvalo tumanlar hududlarining katta-kichikligi, geografik joylashuvi turlicha ekanligidir. Bunga agar hududning iqtisodiy geografik o'rni, tabiiy sharoiti va resurslari kabi xususiyatlarini ham qo'shadigan bo'lsa, tumanlarning hududiylik imkoniyatlari naqadar xilma-xil ekanligini tushunish qiyin emas. Bularning hammasi, hududga nisbatan muqaddaslik darajasini egallashga olib kelgan. Hudud – ma'lum bir chegaraga ega bo'lgan maydon.

ADABIYOTLAR

1. *O'zbekiston Respublikasining ma'muriy-hududiy tuzilishi. 1996 yil 1 yanvar kunigacha bo'lgan ma'lumotlar.* – T.: O'zbekiston, 1996.- 280 b.
2. *Ahmedov B. A. Mahmud ibn Vali.* – T.: 1966. – 17 b.
3. *Bexzod E., Shoxboz Y. O'zbekiston oronimlarining shakllanish xususiyatlari va lisoniy tahlili //Innovations in Technology and Science Education.* – 2023. – T. 2. – №. 8. – С. 697-701.
4. *Eshboev B. Kashkadarya region toponyms //Монографиya. Karshi.* – 2021.
5. *Эшбоев Б. Т. Гидронимлар ва географик терминларнинг жой номларида акс этиши //Общества Узбекистана.* – С. 117.
6. *Eshboev B. T. Description of toponyms related to the geographical location of Kashkadarya region //Экономика и социум.* – 2020. – №. 10 (77). – С. 67-72.
7. *Eshboev B. T. et al. The role of geographic terms definition high relief forms in the formation of oronyms //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies.* – 2023. – T. 2. – №. 4. – С. 117-119.
8. *Eshboev B. T., Kilichov O. A. The role of geographical conditions in the formation of hydronyms //Экономика и социум.* – 2022. – №. 6-1 (97). – С. 73-76.
9. *Миракмалов М. Т., Абдуллаева Д. Н., Эшбаев Б. Т. Отражение физико-географических условий территории в топонимии Узбекистана //Науки о Земле: вчера, сегодня, завтра.* – 2018. – С. 28.
10. *Мусин Р.А. Сўз маъзидан ер қаърига.* – Т., 1967. – 58 б.
11. *Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi.* – T.: Muharrir, 2009. – 432 b.
12. *Tojievich E. B., Geldiyarovich N. M. Explanation Of Oronyms And Orographic Terms Of Kashkadarya Region //Journal of Contemporary Issues in Business and Government Vol.* – 2021. – T. 27. – №. 1.
13. *Tojiyevich E. B., Erkinovna K. M. Place names of the Kashkadarya region associated with climatic and meteorological features // Science, research, development, №32.* – P. 51.
14. *Hakimov Q. Kartadagi so'z.* –T: «VNESHINVESTPROM», 2019. – 228 б.